

Mirator 2/23 (2024)

eISSN 1457-2362

Glossa ry - Keskiajan tutkimuksen seura / Sällskapet för medeltidsforskning /

Society for Medieval studies in Finland

<https://journal.fi/mirator>

CC BY-NC-ND 4.0

Lectio praecursoria

Fragmentteja hartaudellisesta menneisyydestä. Puiset polykromiveistokset
1300-luvulla Turun hiippakunnassa (15.12.2023, Helsingin yliopisto)

Katri Vuola

Helsingin yliopisto

kativuola@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6965-6743

To cite this lectio: Katri Vuola. "Lectio praecursoria. Fragmentteja hartaudellisesta menneisyydestä. Puiset polykromiveistokset 1300-luvulla Turun hiippakunnassa". *Mirator* 2/23 (2024), 86–92.

Fragmentteja hartaudellisesta menneisyydestä. Puiset polykromiveistokset 1300-luvulla Turun hiippakunnassa

Lectio Praecursoria 15.12.2023, Helsingin yliopisto

KATRI VUOLA

Minulla on muistikuva hetkestä, jolloin kiinnostukseni keskiaikaisia veistoksia kohtaan heräsi. Osallistuin tuolloin seurakunnan virsilaulukurssille, jonka läpäisy oli rippikoulun suorittamisen edellytys. Kurssi pidettiin Raision keskiaikaisessa kirkossa iäkkään ja varsin karismaattisen kanttorin johdolla. Kanttori teki parhaansa, jotta tavoittaisimme virrenveisuussamme jyvän poljennon ja mahdollisimman suuren volyymin.

Tähän teini-iässä kokemaani musiikilliseen elämykseen yhdistyy mielessäni voimakas visuaalinen elementti. Se liittyy kirkon katosta, päidemme yläpuolella riippuvaan keskiaikaiseen krusifiksiin. Mieleeni on erityisesti jäänyt jyvän rautanauloin ristiin kiinnitetty Kristus-figuuri, jonka vartaloa peittivät maalatut veriroiskeet ja jonka oikeaan kylkeen oli veistetty suuri avohaava. Kristuksen silmät oli tässä veistoksessa kuvattu suljettuina, mutta Kristuksen suu oli ammollaan – kuin huutoon avautuneena. Veistos ilmaisi kärsimystä tavalla, joka oli minulle vieras ja jota en ollut aikaisemmin pystynyt kuvittelemaan.

Raision 1300-luvulle ajoittuvan krusifiksin herättämät tunteet olivat jollain määrittelemättömällä tavalla ristiriidassa pontevan virsilaulun ja kirkkotilan kalpean valkoisuuden kanssa. Ristiinnaulitun kuva oli minulle toki symbolina tuttu, mutta en ymmärtänyt, miksi vanha ja pölyinen ja kuva-aiheeltaan kauhistuttava teos oli ripustettu niin keskeiselle paikalle luterilaisen seurakunnan kirkkoon. Hämmäntävää näkyä korosti, näin ainakin tulkitsen jälkikäteen, Kristuksen vartalosta hilseilevä väri ja kämmenistä repsottava pohjustuskangas.

Keskiajan taide lienee monille tuttu lähinnä internetissä leviävien meemien kautta. Meemeissä kuva-aiheet irrotetaan alkuperäisestä kontekstistaan ja niihin lisätään otsikoita tai kommentteja. Näin kuvat saadaan viittaamaan nykyhetken ilmiöihin tai esimerkiksi samaistuttaviin, arkisiin tilanteisiin. Kuvien outous naurattaa, mutta voi herättää myös vastenmielisyyden tunteita. Outous ja vieraus voi toisaalta innoittaa kysymään, miksi nämä kuvat ovat sellaisia kuin ovat, ja mitä ne ovat saattaneet merkitä alkuperäisessä kontekstissaan.

Taidehistorian alaan kuuluvassa väitöstutkimuksessani otan keskiaikaisen taiteen vakavasti, sitä uteliaasti lähestyen. Tutkimukseni käsittelee aikavälillä n. 1250–1400 valmistettuja maalattuja puuveistoksia eli puisia polykromiveistoksia¹, jotka ovat olleet Turun keskiaikaiseen hiippakun-

¹ Polykromia koostuu väripigmenttien lisäksi myös esimerkiksi metallilehdistä, lakkakerroksista ja pohjustuaineesta muotoilluista yksityiskohdista. Keskiaikaisten veistosten pintakäsittelytekniikoista laajasti, ks. esim. Michele D. Marincola & Lucretia Kargère, *The conservation of medieval polychrome wood sculpture: History, theory, practice*, Los Angeles: Getty Conservation Institute 2020.

Apostoli Pietaria (H4821) ja Paavalia (H4820) esittävät veistokset on valmistettu tammesta. Liedon kirkosta lähtöisin olevat veistokset kuuluvat Turun museokeskuksen kokoelmiin. Kuva: Katri Vuola.

taan kuuluvien seurakuntien käytössä. Väitöskirjani rakentuu viidestä vuosien 2016 ja 2022 välillä julkaistusta, tapaustutkimuksia esittelevästä artikkelista sekä näiden johdanto-osasta. Tutkimus täydentää sitä tietämyksellistä aukkoa, joka koskee erityisesti Manner-Suomen alueen kirkkojen sakraaliveistoksia.² Aiemmat tätä aineistoa koskevat laajat tutkimukset ovat vuosilta 1965 ja 1908.³ Pitkälle 1300-luvulle ajoittuvia veistoksia on siis syytä tarkastella uudelleen tästä ajasta ja uusista tutkimuksellisista näkökulmista käsin.

Tutkimustani ohjaavat seuraavat tutkimuskysymykset: 1. Kuinka paljon ja millaisia puisia polykromiveistoksia on Suomessa säilynyt pitkältä 1300-luvulta, ja missä nämä veistokset nykyisin sijaitsevat? 2. Miten tekniset ja luonnontieteelliset menetelmät hyödyttävät veistosten alkuperään, valmistamiseen ja hartaudelliseen käyttöön liittyvää tutkimusta? 3. Miten ja miksi nämä veistokset ovat fragmentoituneet ja muuttuneet, ja miten tämä vaikuttaa veistosten tulkintaan?

Teknisten ja luonnontieteellisten menetelmien avulla tutkimuksessa tuotettiin uutta tietoa veistosten materiaaleista, rakenteesta ja valmistustekniikoista sekä veistosten muuttumisesta niiden pitkän elinkaaren aikana. Hyödynnetyt menetelmiä olivat muun muassa veistosten puuaineen

² Ahvenanmaan kirkkojen ja niissä säilyneiden tutkimusten osalta ks. erityisesti Åsa Ringbomin *Ålands kyrkor* -sarjan julkaisut.

³ Carl Axel Nordman, *Medeltida skulptur i Finland* (Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja–Finska fornminnesföreningens tidskrift 62), Suomen muinaismuistoyhdistys: Helsinki 1965; Karl Konrad Meinander, *Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor* (Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja–Finska fornminnesföreningens Tidskrift XXIV:2), Suomen muinaismuistoyhdistys: Helsingfors.

mikroskooppitutkimus, väripigmenttien alkuaineanalyysi, tietokonetomografia sekä radiohiiliajoittaminen. Tutkimuksessa käytettiin lisäksi taidehistoriallisen tutkimuksen perinteisiä menetelmiä, kuten vertailevaa tyylianalyysiä ja kuva-aiheiden ikonografista tulkintaa. Kussakin artikkelissa esitellyissä tapaustutkimuksissa menetelmävalikoima oli erilainen.

Turun hiippakunnan kirkot, tuomiokirkko mukaan lukien, rakennettiin nykykäsityksen mukaan pääasiallisesti, ja aina 1400-luvun taitteeseen saakka, puusta. Puisia kirkkorakennuksia ei ole kuitenkaan säilynyt, joten kirkkoihin hankittuja teoksia tai esineitä ei ole mahdollista tulkita niiden alkuperäisessä tilallisessa tai visuaalisessa yhteydessä. Kirkollisen taiteen valmistamisesta, hankinnasta tai käytöstä ei myöskään ole tutkittavalta ajanjaksolta Suomessa säilynyt kirjallista tietoa. Taiteen konteksteja koskevan tiedon niukkuuden vuoksi tutkimuksen kohteena olevat teokset ovat muodostaneet myös tutkimuksen tärkeimmän lähteen.

Keskiajan taiteentutkimusta sävyttivät 1800-luvun lopulta aina sotien jälkeiseen aikaan saakka kysymykset suomalaisen taiteen alkujuurista, ominaislaadusta ja suhteesta yleiseurooppalaisiin tyyliperidiioihin. Suomi käsitettiin läntisen kulttuuripiirin periferiana, josta vietiin muualle raaka-aineita ja johon tuotiin ylellisyysesineitä – kuten taidetta. Sen oman taiteen katsottiin syntyneen ulkomaisten esikuvien ja erityisesti Gotlannin kautta välittyneiden tyylivaikutteiden pohjalta 1300-luvun puolivälin paikkeilla. Veistosten ajoittaminen, alkuperän ja tekijän määrittäminen, sekä taiteellisen ilmaisun ”laadun” arviointi perustui pääasiallisesti teoksen muotoelementtien ja yksityiskohtien visuaaliseen tarkasteluun ja eroavaisuuksien ja samankaltaisuuksien havaitsemiseen.

Keskiaikaiset veistokset kuuluvat nykyisin sekä evankelisluterilaisten seurakuntien että museoiden omistukseen. Suurimmat kokoelmat ovat Suomen kansallismuseon, Tampereen historiallisten museoiden ja Turun museokeskuksessa hallussa. Koska tutkittavalta ajanjaksolta säilynyttä aineistoa on viimeksi käsitelty laajasti jo lähes kuusikymmentä vuotta sitten, väitösprojektini ensimmäisenä tehtävänäni oli selvittää veistosten nykyinen määrä, sijainti ja omistussuhteet. Museoissa esillä olevien tai kokoelmakeskuksissa säilytettävien veistosten kartoittaminen ja tutkiminen toteutettiin yhteistyössä konservattorien ja muiden museoammattilaisten kanssa. Museoiden lisäksi tutkimusretket suuntautuivat yli kolmeenkymmeneen Etelä- ja Länsi-Suomen alueella sijaitsevaan kirkkoon. Kirkkoekskursiot ovat keskiajan taiteentutkimuksen ”suola”, joten sain retkilleni usein mukaan innostuneita kollegoita. Tämän into tarttui usein myös seurakuntien henkilökuntaan. Heillä on paljon ymmärrystä vastuullaan olevan vanhan esineistön kulttuurihistoriallisesta arvosta ja säilyttämisen tärkeydestä, ja he ovat myös usein hyvin kiinnostuneista saamaan siitä uutta tutkimustietoa.

Kaikki tutkimuskirjallisuudessa aikaisemmin mainitut teokset löytyivät. Veistoksia säilytetään museoiden ja aktiivikäytössä olevien kirkkojen lisäksi muun muassa seurakuntien arkistotiloissa, tapuleihin kootuissa näyttelyissä sekä autiokirkoissa. Viimeksi mainittuihin kuuluvat Hattulan Pyhän Ristin kirkko ja Sastamalan Pyhän Marian kirkko, joiden laajat veistoskokoelmat muodostavat mittaamattoman arvokkaan, mutta vähän tutkitun kokonaisuuden. Veistoksia kehystäneitä pyhimyskaappeja ja niiden fragmentteja löytyi myös esimerkiksi kotiseutuyhdistysten ylläpitämistä paikallismuseoista. Nämä museot toimivat usein kirkkojen läheisyydessä olevissa vanhoissa riihissä ja pitäjänmakasiineissa, tästä esimerkkejä Perttelissä ja Hauholla.

Aineiston kartoitus nosti esiin seurakunnissa säilyneiden teosten haurauden ja fragmentaarisuu-

Neitsyt Maria Kristus -lapsi sylissään. Hattulan Pyhän Ristin kirkossa esillä olevan veistoksen polykromia on säilynyt poikkeuksellisen hyvin. Kuva: Katri Vuola.

den.⁴ Myös teosten säilymiseen liittyvät uhat näyttäytyivät konkreettisesti kenttätyövaiheen aikana. Epäedullisissa säilytysolosuhteissa veistoksia uhkaavat toisaalta puuaineen kuivuminen ja halkeaminen, toisaalta homehtuminen ja tuohyönteisten aiheuttamat vauriot. Autiokirkkojen kesällä avoimista ovista sisään lentävät linnut ulostavat veistosten päälle niillä levätessään. Varkauksilta tai ilkevallaltakin on tällaisissa olosuhteissa vaikea suojautua.

Silmin havaittavia muutoksia tutkimuskohteena olevissa veistoksissa olivat käsien ja päähineiden puuttuminen, erilaiset lohkeamat ja halkeamat sekä monivärisen pintakäsittelyn eli polykromian vauriot tai puuttuminen lähes kokonaan. Lisäksi veistoksia kehystäneitä kaappirakenteita tai niiden ovia oli säilynyt hyvin vähän.

Aineiston kartoittamisen myötä tärkeäksi tutkimuskysymykseksi nousi se, miten veistokset ovat muuttuneet ja vaurioituneet niiden pitkän elinkaaren aikana ja miten tämä on vaikuttanut veistoksista tehtyihin havaintoihin ja tulkintoihin.

Aineiston laajan kartoituksen pohjalta oli mahdollista arvioida, mitkä tutkimusmenetelmät voisivat tuottaa vastauksia kuhunkin tutkimuskysymykseen ja miten eri menetelmät ja niiden yhdistelmät soveltuisivat kunkin esineen, esineryhmän tai tutkimusteeman käsittelyyn. Kenttätyön aikana tarjoutui myös tilaisuus suunnitella ja sopia tutkimusyhteistyöstä museoiden ja seurakuntien kanssa. Tämä oli välttämätöntä, jotta tutkimus voitaisiin toteuttaa monitieteisessä yhteistyössä eri

⁴ Fragmentaarisuudella viitataan tässä tutkimuksessa osana olemiseen ja vaurioituneisuuteen. Ks. esim. Elina Räsänen 2023, 'Reunahuomautuksia rikkoutumisista'. *Fragmentaarisuus ja muodonmuutokset. Suomen Museo – Finskt Museum*, 129 (2022), 5–18. Noudettu osoitteesta <https://journal.fi/suomenmuseo/article/view/127995>

organisaatioiden ja asiantuntijoiden välillä: esimerkiksi veistosten dokumentointi ja mahdolliset analyysitutkimukset pyrittiin sovittamaan konservointitoimenpiteiden yhteyteen.

Veistosten materiaaleihin kohdistetut analyysitutkimukset tuottivat runsaasti uutta tietoa ja ne nostivat myös esiin joitakin aikaisemman tutkimuksen virhetulkintoja. Eräs tärkeistä uusista havainnoista liittyy koivusta veistettyihin figuureihin tai niiden osiin. Koivun käytön on aikaisemmin katsottu indikoivan näiden teosten ”kotimaista” eli paikallista valmistusta. Veistoksia käytettyjä puulajeja tarkasteltiin väitöstutkimuksessa sekä silmämääräisesti että analysoitiin mikroskooppisesti. Havaintojen pohjalta voitiin osoittaa, että koivun sijaan monissa veistoksissa on käytetty leppää tai lehmusta – joissakin tapauksissa myös mäntyä. Tulokset ovat linjassa aiemmin 1400-luvulle ajoittuvien veistosten tutkimuksessa tehtyjen havaintojen kanssa: koivun laajaa käyttöä ei ole voitu todentaa.

Veistosten puulajeja tarkasteltiin tässä tutkimuksessa myös niiden levinneisyyden, saatavuuden ja veistettävyyden näkökulmista. Suomessa kasvavat puulajit ovat yleisiä koko Pohjois-Euroopassa, joten minkään niistä ei voida tulkita indikoivan suoraan teoksen alkuperää, saati ”suomalaisuutta”. On kuitenkin todennäköistä, että mikäli Turun hiippakunnassa toimi 1300-luvulla kirkollisia veistoksia valmistavia taidekäsityöläisiä, he suosivat ihmisfiguurin veistämiseen hyvin soveltuvia ja runsaasti saatavilla olevia puulajeja – kuten juuri leppää ja lehmusta. Mikään erityinen veistosten materiaaleihin, tyyliin tai kuva-aiheisiin liittyvä piirre ei suoraan tue käsitystä Gotlannin merkityksestä veistosten hankinta-alueena tai niiden tyyllisenä lähtökohtana, kuten aikaisemmin on ehdotettu. Sen sijaan aikaisemmin kokonaan ohitettu ajatus veistosten tuonnista Norjasta voisi olla jatkotutkimuksen kannalta kiinnostava aihe.

Aineistooni sisältyvien veistosten kuva-aiheet ovat ajalleen tyypillisiä, eli veistokset esittävät katolisen kirkon pyhiä henkilöitä: näitä ovat Neitsyt Maria ja Jeesus-lapsi, ylösnoussut ja ristiinnaulittu Kristus sekä katolisen kirkon eri pyhimykset. Keskiaikaisissa polykromiveistoksissa kuvattujen hahmojen tarkka identifioiminen on kuitenkin vaikeaa teosten fragmentaarisuuden vuoksi. Kuten edellä jo toin esiin, hahmojen kädet ja niiden kannattamat tunnusesineet ja esimerkiksi päähineet puuttuvat hyvin usein. Tämän vuoksi teosten aikaisempia nimityksiä on syytä tarkastella aina uudelleen ja mieli avoinna muille vaihtoehdoille: esimerkiksi Suomessa Pyhäksi Olaviksi nimetyiltä veistoksilta puuttuu lähes aina niille usein tyypillinen pyhimyksen jalkojen alla oleva alistettu hahmo.

Aiheen tunnistamiseen liittyvät haasteet nousivat esiin erityisesti 1200-luvun lopulle ajoitetun, vuoroin miespyhimykseksi ja vuoroin naispyhimykseksi tulkitun veistoshahmon tutkimuksen yhteydessä. Havaitsin tämän Kansallismuseon kokoelmiin 1800-luvun lopulla liitetyn ja Nousiaisten kirkossa säilyneen pyhimyshahmon lähitarkastelussa vaatetukseen ja käsien asentoon liittyviä ”uusia” ikonografisia yksityiskohtia. Näiden pohjalta aikaistin hieman teoksen ajoitusta. Myös teoksen historiallinen ja maantieteellinen konteksti sai uuden mahdollisen tulkinnan. Veistoksen kiinnostavuutta lisäsi röntgenkuvassa havaittu erikoisuus, hahmon pään sisälle asetettu lyijyesine. Tutkimme tätä lähes luonnollisen kokoista tammiveistosta potilaskäyttöön tarkoitettulla tietokonetomografialaitteistolla Helsingin yliopistollisessa sairaalassa. Radiologin ja fyysikon johdolla esineen alla olevista partikkeleista voitiin saada tarkempaa tietoa. Onko kyseessä pyhään jäännöksinä pidetyistä esineistä tai materiaaleista, jäi kuitenkin toistaiseksi avoimeksi kysymykseksi. Veistosfiguurien puuaineeseen ja rakenteeseen liittyvien analyysitutkimusten lisäksi tutkimukset

Yksityiskohta Marttilan kirkon krusifiksin Kristus-veistoksen lannevaatteesta konservoinnin aikana. Hopeaa sisältävät koristeaiheet ovat ajan myötä tummuneet. Kuva: Katri Vuola.

kohdistuivat veistosten polykromiaan. Monissa evankelisluterilaisissa kirkoissa, kuten esimerkiksi lektion aluksi esiin tuodussa Raison kirkossa, esillä olevat krusifiksit ovat säilyttäneet väretyksensä. Väritys koostuu kuitenkin usein monista päällekkäisistä kerroksia. Tämä kertoo krusifiksien pitkään jatkuneesta esillä olost ja niiden muuttamisesta kulloistenkin käytännöllisten, visuaalisten tai uskonnollisten tarpeiden mukaan. Krusifikseille vuosisatojen aikana annetut merkitykset ovat siis ikään kuin kerrostuneet teosten pintaan.

Väitöstutkimuksessa tutkimuskohteeksi valikoitui joukko aikaisemmin Liedon mestarille attribuoituja, 1300-luvun alkupuoliskolle ajoitettuja krusifikseja. Näistä Marttilan kirkossa säilyneen krusifiksin väritys on poikkeuksellisen vaikuttava ja myös taustapuolelta yksityiskohdiltaan runsas. Veistos oli kuitenkin värien hilseilemisen vuoksi konservoitava pikaisesti. Kesällä 2020 seurakunnan päätöksellä toteutunut projekti tarjosi mahdol-

lisuuden teoksen lähitarkasteluun ja tutkimiseen konservaattorien ja materiaalianalyytikon kanssa. Värien analyysitutkimukseen käytettiin muun muassa kannettavaa XRF-laitetta.

Marttilan krusifiksin tutkimus tuotti uutta tietoa veistoksen alkuperäisestä asusta sekä eri aikoina tehdyistä korjauksista ja konservointitoimenpiteistä. Tutkimus osoitti lisäksi, että veistoksessa on käytetty kallisarvoisia materiaaleja, kuten kulta- ja hopealehtiä sekä karkearakeista atsuriittia (sininen) ja sinooperaia (punainen). Hapettumisen ja peittävien restaurointimaalausten vuoksi näitä materiaaleja on ollut aikaisemmin mahdotonta havaita ja varmasti tunnistaa [Kuva 3]. Värikerroksia tutkimalla voitiin myös esimerkiksi vahvistaa veistokseen erikseen kiinnitettyjen osien, kuten veistettyjen verirypäleiden, alkuperäisyys. Teknisten tutkimusten pohjalta oli mahdollista aikaisempaa luotettavammin asettaa krusifiksi sen hartaudelliseen ja tilalliseen kontekstiin, jossa pääsiäistapahtumiin eläytymisellä ja Kristuksen kärsimykseen samaistumisella oli keskeinen

rooli.

Edellä esiin tuodut esimerkit osoittavat, että veistosten alkuperään, ajoituksiin ja hartaudellisiin merkityksiin liittyvät käsitykset tarkentuvat ja muuttuvat, kun tutkimuksessa hyödynnetään teknisiä ja luonnontieteellisiä menetelmiä. Kuitenkin jo huolellisessa lähitarkastelussa voidaan tuottaa teoksen ikonografisen tulkinnan kannalta tärkeää tietoa.

Keskiaikaisten veistosten tekninen tutkimus edellyttää hyvää yhteistyötä tieteentekijöiden, museoiden ja seurakuntien sekä yksityissektorilla toimivien konservaattorien kesken. Työ vaatii organisointia, pitkäjänteisyyttä ja erityisosaamista. Tutkimusmenetelmien valinnassa tulisi pyrkiä suosimaan ei-kajoavia menetelmiä ja myös kehittämään niitä.

Seurakunnilla on Suomessa laaja toiminnallinen, taloudellinen ja hallinnollinen itsenäisyys. Ne siis itse vastaavat taide- ja kulttuurihistoriallisesti arvokkaan esineistönsä säilyttämisestä ja hoidosta. Keskiaikainen taide on kuitenkin tärkeä osa kansallista kulttuuriperintöämme, ja sen säilyminen edellyttää tutkittua tietoa, pitkäjänteisyyttä ja laajaa yhteisvastuuta.

FM Katri Vuolan taidehistorian väitöskirja ”Fragmentteja hartaudellisesta menneisyydestä. Pui-set polykromiveistokset 1300-luvulla Turun hiippakunnassa” tarkastettiin Helsingin yliopistossa 15.12.2023. Vastaväittäjänä toimi professori Markus Hiekkanen ja kustoksena dosentti Elina Räsänen (Helsingin yliopisto)

Väitöskirja on luettavissa avoimesti verkossa Helsingin yliopiston julkaisuarkistossa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-9557-9>